

**PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM MŰVÉSZETI
DOKTORI ISKOLA**

Fekete Dénes

**A szenvedés képi narratívája a fotográfia és a
képzőművészet tükrében**

DLA disszertáció tézisei

Témavezető

Prof. Emerita Nagy Márta, keramikusművész

2023

Bevezető

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy a képzőművészetben hogyan jeleníthető meg az emberi szenvedés, mint képi narratíva akkor a vizuális kommunikáció nyelvezetén keresztül egy sajátos kapcsolat rendszert vizsgálhatunk meg, amit a 20. századi és a jelenkori fotográfia valamint a képzőművészet egymásra hatásának folyamataként lehet jellemezni. A téma felvetés mentén részletesebben kibontva az alkotói műfajok közül a sajtó fotó, a fotográfiaművészet, a grafikai művészet, a festészet és az installációs művészet kapcsolatát elemzem. A kultúrtörténeti összeköttetések mentén egy kronologikusan meghatározható alkotói folyamat írható le. A DLA kutatásom során a tematika felvázolásának egyik kiinduló pontja az a személyes érintettség volt, hogy a művészeti tanulmányaim előtt gyerekként megéltem a 90-es évek jugoszláviai háborúinak közvetett hatásait. Saját tapasztalatból kiindulva a traumatikus élmények érzelmileg meghaladhatóvá válnak, ha egy logikus rendszeren belül objektív módon újraértelmezzük őket. A képzőművészet ebben a mentális folyamatban katalizátorként működve képes lehet arra, hogy rendszerezze és szimbolikusan feldolgozza az érintett személy, vagyis az alkotóember élményeit. Ebből az következik, hogy egy tudatos művészeti alkotó program kidolgozásával megfogalmazhatóvá válik a szenvedés narratívája és annak leképezése. Az egyéni tapasztalástól eltávolodva tágabb értelemben véve kiinduló pontnak tekinthetjük az emberiség történetét is, amit a történelem során a folyamatos konfliktusok alakítottak. Ilyen szempontból tárgyalhatjuk a személyek közötti ellentétekről vagy azokról a széleskörű társadalmi harcokról szóló témákat, amelyek háborúvá képesek fajulni. A mai vizuális kommunikációs módszerekkel a képzőművészet és a fotográfia műfaja felhasználható a nyomtatott vagy digitális tömeg média által arra, hogy egy célnak megfelelően elősegítse egy konfliktus lezárását.¹ Ezért a DLA kutatásom szempontjából meghatározónak tekintem azokat a 20. századi és kortárs képzőművészettel foglalkozó művészettörténeti és filozófiai tanulmányokat, mint például Susan Sontag, Boris Groys, Gerhard Paul írásait, amelyek hangsúlyozzák a háború és a szenvedés képeinek történeti és kulturális összefüggéseinek jelentőségét és dokumentálását.

¹ Jenifer Dasal részletesen ír arról hogyan tudta az amerikai Museum of Modern Art és a CIA propaganda eszközeként felhasználni a képzőművészetet a hideg háborús évek idején a Szovjet Unió ellen. Ezzel is árnyalja a kortárs képzőművészeti kánon történetének kulturális hátterét. A cikk címe:
How MoMA and the CIA Conspired to Use Unwitting Artists to Promote American Propaganda During the Cold War
<https://news.artnet.com/art-world/artcurious-cia-art-excerpt-1909623> (2023.07.06.)

A kutatás tárgya:

A fényképészet 19. századi feltalálása óta folyamatos kölcsönhatásban van a képzőművészettel, azon belül is legjelentősebb formában a festészettel és a különböző grafikai technikákkal, de ezek mellett a performansz és az installációs művészet dokumentálásában is kiemelt szereppel bír. Ha kurátori szemszögből végzünk kutatást, akkor fontos szempont, hogy egy tematikus rendszer szerint egyértelmű egymásra ható időbeli és kulturális kölcsönhatások folyamatát leírjuk, ami mentén a képi motívumokat rendszerezzük. Ez a vizuális kommunikációs módszer a kortárs képzőművészeti kiállításokon és a múzeumi tárlatokon alapvető technikai és dokumentációs szükségletként jelenik meg. A kiállítási katalógusok nélkülözhetetlen eleme a műtárgyakról készült képi reprodukciók kontextusba helyezése valamint a hozzájuk tartozó tanulmányok publikálása. A fotográfia szempontjából alapvető fontosságú fogalmi meghatározás, hogy a fényképezés egyik jelentősége abban rejlik, hogy gyorsan rögzíti az adott pillanatot egy sík kép lenyomataként.² Így dokumentálja azt az élethelyzetet, amit a későbbiekben széles körben publikálhatóvá lehet tenni a sajtó fotókon keresztül. A folyamatos technikai fejlődésnek köszönhető, hogy a fényképezőgépek egyre jobb precizitása párosítva lett a nyomdatechnika egyre kifinomultabb minőségű képeinek sokszorosításával. Így egy adott kép a 20. század első felében, ha nyomtatásba került, akkor rövid idő alatt széles tömegekhez tudott eljutni. Ezt a sokszorosítási folyamatot és annak filozófiai értelmezését Walter Benjamin német filozófus *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában* (1935) című esszéjében tárgyalja.³ Ez a technikai fejlődés a mai szemszögből tekintve az online kultúrában és a mindennapjainkat meghódító digitális képekben csúcson sodor ki. Külön tematikus területnek számít a fotózás történetében a háborús sajtófotó kutatás, amelynek jelentős nemzetközi szakirodalma van. Példaként tekintve az olyan nagy hírnevű fotósokat, mint Robert Capa és Nick Ut akik létrehozták a II. világháború valamint az azt követő hidegháború a brutálisan nyers valóságának rögzített képeit, amelyek az adott események szimbólumaivá váltak. Robert Capa *A milicista halála*, (1936) és Nick Ut *Napalm girl*, (1972) című képei olyan kordokumentumnak számítanak, amelyeket a képzőművészek az Appropriation Art, azaz a kisajátítás művészetén keresztül többszörösen felhasználnak. Az

² http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/MediaelmeletV2/iv11_a_fotografia_fogalma_cljai.html (2023.07.06.)

³ „Általánosan úgy fogalmazhatunk, hogy a reprodukciós technika kivonja a reprodukáltat a hagyomány birodalmából. Amennyiben a reprodukciót sokszorosítja, egyszeri előfordulását tömegessel helyettesíti. S mivel lehetővé teszi, hogy a reprodukció a befogadó mindenkori szituációjának megfelelően jelenjék meg, a reprodukáltat aktualizálja.” Walter Benjamin (1936/1980) *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában*, II. fejezet http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html (2023.03.26.)

eredeti fotó lényegi elemeit új kontextusba helyezve az alkotók (pl: Warhol, Banksy...) más értelmezési lehetőségeket mutatnak, tágabban összefüggő történelmi vagy társadalmi eseményekre hívják fel a figyelmet. Ezáltal egy adott vizuális kódrendszerként működve az újonnan létrehozott művek képesek bizonyos kritikai gondolatokat megfogalmazni a mai társadalom számára is.⁴ Így vált a béke szimbólumává Picasso *Guernica*, 1937-ben készült festménye, amely textil másolata ma az ENSZ New York-i székházában látható. A *Guernica* mint inspiráció több kortárs művészeti program eleme, ezt dokumentálja a *Guernica Remakings* nevű program, amelynek a kurátora Dr Nicola Ashmore, amerikai design történész. A *Guernica* szimbolikus jelentőségének újraértelmezésére egy kiállítás sorozatot hoztak létre, amibe kortárs művészeket vonnak be alkotóként.⁵ A festményről készült fotók feltűnnek több aktivista művészeti koncepcióban a háborúellenes tüntetéseken, így a *Guernica* jelképesen önmagán is túlmutatva újabb időben és térben jelenik meg a békére való utalásként. Ezeket az összefüggéseket külön fejezetben tárgyalom. A Velencei Képzőművészeti Biennálé nemzeti pavilonjaiban rendszeresen jelennek meg a háborús konfliktusokat feldolgozó műalkotások, amelyek szintén azt bizonyítják, hogy a kortárs képzőművészeti diskurzusban jelentős szerepet játszik az emberi szenvedés tematikus feldolgozása. A jelen disszertáció szempontjából fontos, hogy a szakirodalmi elemzés mellett a tematikusan gyűjtött és kiválasztott fotók és képek bemutatásán keresztül, mint egy kiállítás tárlatvezetéseként lehessen bemutatni a kutatás tárgyát.

A kutatás módszertana:

A doktori képzés ideje alatt a disszertáció tematikájának kidolgozása folyamatosan változó módon történt. Módszertanilag időről időre szűkíteni kellett a téma meghatározását, amely egyszerre adja meg a strukturálható és időrendileg konzekvens koncepció mentén való leírást. A doktori értekezés újdonságértéke abban rejlik, hogy a kiválasztott nemzetközi szakirodalom felhasználásával német és angol nyelvű esszéket és tanulmányköteteket továbbá online publikációkat lehet magyar nyelven ismertetni, amelyeknek ez idáig nem jelentek meg hazai fordításai.

⁴ Gerhard Paul *Bildermacht* című tanulmányában részletesen tárgyalja a háborús képi motívumok felhasználását. Ezt külön fejezetben részletesebben bemutatom.

⁵ A *Guernica Remakings* program online publikáció formájában elérhető: <http://guernicaremakings.com/about/> (2023.07.07.)

A DLA kutatás alapját a 2017-ben megkezdett képzés ideje alatt a nemzetközi kiállítások látogatása és a szakirodalom gyűjtése adta. A vizsgálat tárgyát főként a II. világháborús, továbbá a hidegháborús és a későbbi 90-es évekbeli jugoszláv háborús eseményeket érintő egyes fotók és műtárgyak képezték. A téma megfogalmazásában nagy fordulatnak számított a 2019-es vilájárvánnyal járó globális karantén állapot, majd a 2022-ben indított ukrajnai háborús válság. Ezeknek az eseményeknek a kortárs kultúrára tett következményeit csak évek múltán lehet objektív szempontok szerint értelmezni, ezért csak érintőlegesen vagy kiemelt példákön kerülnek ezek tárgyalásra. Ebben a meghatározásban pedig a kutatásom tárgya nem egy lezárt folyamatként jelenik meg, hanem a teljesség igénye nélkül egyfajta kordokumentum analíziseként is. Mivel az utóbbi évek eseményei globális traumaként minden ember életére kihatással voltak, így adott narratívaként ezek, mint kulturális lenyomatok a jövőben tovább kutathatóvá válnak mind a társadalomtudományok és a művészettörténet terén. A kollektív tapasztalat révén lehetőség nyílt többféle szemszögből, de egy közös egységes tudásra alapozva egy adott művészeti projekt értelmezését elvégezni. Ilyen lehet a láthatatlan ellenség és a teljes létet megszüntető pusztító tragédia, amely már-már apokaliptikus mértékben jelenik meg a szemünk előtt. Ez a gondolatmenet a saját művészi tevékenységemben a disszertáció írása mellett alkotói programként inspirált. A doktori védéshez kapcsolódik a kiállítás az elkészült művekből, amelyek az elmúlt évek alkotói munkáját összegzik.

A kutatás eredményei:

A disszertációs kutatásom megkezdése elején az az utópisztikus elmélet volt a kiinduló pont, hogy a művészet képes felhívni a társadalom figyelmét a háborús konfliktusokra és ezzel megtudja akadályozni azok kiújulását. E feltevés mentén kezdtem meg a kutatást egy pozitív konklúziót keresve. Kiemelt példa erre Várnai Gyula *Peace on Earth* című kiállítása, amely a 2017-es Velencei Képzőművészeti Biennálén volt látható. Ugyanakkor a későbbiekben kiderült számomra, hogy ez az elmélet egyértelműen nem helytálló mivel a hétköznapi realitással szemben csak fikcióként értelmezhető, mert a művészet ilyen szempontból csak az egyén szintjén képes esetlegesen valódi változást eredményezni. A háború és annak képi megjelenítése az emberi kultúra olyan meghatározó része, ami tragikus módon folyamatosan megújul és az alapvető emberi létkérdések mellett a béke korszakainak elementáris fontosságát

tudja hangsúlyozni.⁶ Ez a tematika a magyar és a külföldi művészeti diskurzusban újra jelentőséget kapott. Példaként említhető az I. világháború kiállításokkal egybekötött centenáriumi megemlékezések sorozata vagy a 2018-ban a budapesti Ludwig Múzeumban rendezett *Permanens forradalom. Mai ukrán képzőművészet* című kiállítás.⁷ A disszertáció tematikus felosztása szerint azok a különböző szakirodalmak kerülnek elemzésre, amelyek hasonlóan érintik a háborús sajtófotó, az agresszió és a képzőművészet kapcsolatát. Ezek sokszor stílusosan erősen eltérnek egymástól, noha ugyanazt a témát dolgozzák fel. Ez egy külön nehézséget jelent a művészeti tematikájú tudományos írásmű létrehozásában. Többek között kiemelten foglalkozom Susan Sontag, Boris Groys és Gerhard Paul művészet teoretikusok esszéivel. A kutatásomban elemzem a világszerte elismert esztéta, filozófus Susan Sontag a *Szenvedés képei* című írását. A 2003-ban kiadott utolsó esszéjében foglalja össze a háborús sajtó fotó történetét és azt, hogy hogyan tudott az a mindennapjaink részévé válni. Sontag a kapitalista rendszer kritikájaként értelmezi a történeti és művészettörténeti példák felsorolásával az emberi szenvedés képeit, amelyek a nappali szobák TV képernyőjén keresztül a mindennapokba is behatolnak. Az esszében külön kitér a média szerepére, ami közvetíti a távoli helyszínek képeit és befolyásolja a társadalmat. A megállapításai arról, hogy ezeket a benyomásokat teljesen lehetetlen kikerülni ma is helytállóak. Ezzel szemben Boris Groys művészet filozófus *A művészet ereje* (2022) című esszé kötetében olyan csapongó gondolatmenet szerint állít hipotetikus felvetéseket, amelyek inkább a kötetlen fantázia szerint vélnek feltárni nehezen követhető összefüggéseket. De emellett bizonyos esetben lényegre törően fogalmaz és analitikusan leírja a művészet és a háború közötti összefüggéseket.⁸ Az összehasonlítás végén pedig Gerhard Paul történész *Bildermacht* (2013) német nyelvű tanulmány kötete kerül elemzésre, amely precíz módon veti össze a 20. századi európai és amerikai vizuális kommunikáció gyökereit, a plakátok, a fényképek és a képzőművészeti műtárgyak bemutatása mentén. Magyarul a címet a *Képek hatalma*-ként lehetne lefordítani, jelentős pozitív tulajdonsága a kötetnek, hogy német nyelven olvasmányosan párosul a tudományos igénnyel katalogizált szakirodalom és a képanyag. Ezzel módszertanilag is rámutat

⁶ „Az újkori várakozásokban, az újkori erkölcsi vélekedésben központi helyet foglal el az a meggyőződés, hogy a háború rendellenesség, még ha kivédhetetlen is. Hogy a béke a normális, még ha elérhetetlen is. A történelem során természetesen nem mindig így tekintettek a háborúra, A háború számított normálisnak, a béke kivételesnek.” Susan Sontag: *A szenvedés képei*, 132 o.

⁷ A Ludwig Múzeum *Permanens forradalom* című kiállítása nyerte el 2019-ben a Global Fine Art Award közönség díját <https://artportal.hu/magazin/a-ludwig-muzeum-kiallitasa-nyerte-a-global-fine-art-awards-kozonsagdijat/> (2023.07.06.)

⁸ „A harcosok nem várnak többé a művészre, aki majd a haditetteiket vagy terrorcselekményeiket ábrázolja: a háborús cselekedet ma már egybeesik a dokumentációjával, illetve ábrázolásával. A művészet mint a reprezentáció médiuma, a művész mint a valóság és az emlékezet közötti közvetítő itt már teljesen ki van küszöbölve.” Boris Groys, *A művészet ereje, Második rész, Művészet a háborúban*, 150. o

arra, hogy a sok kihívás ellenére lehetséges a kortárs képzőművészet szempontjából releváns módon megvizsgálni azokat a történelmi összefüggéseket, amelyek észrevétlenül is, de meghatározzák a mai ember mindennapjait. Fontos megállapítás, hogy a történelmi felsorolás mellett művészeti kontextus mechanizmusát is analizálja.⁹

A disszertációs értekezés célja az volt, hogy önálló válogatás formájában összegzésként egybe gyűjtse azokat a művészet teoretikus írásokat, amelyek által egy új nézőpont szerint lehetséges összevetni az agresszió, a szenvedés és a háború borzalmait leképező vizuális motívumokat. Ez által elemezhetővé válik a fotográfia dokumentarista jellege, illetve a háborús sajtófotók felhasználásával készült szimbolikus tartalommal létrehozott műtárgyak kapcsolat rendszere. Példaként említve a 20. század második felében, a hideg háborús időszakban útnak indult festészeti stílust, a pop-artot és a hiperrealizmust. A németországi Ludwig Múzeum 2021-ben szervezett *The Cool and the Cold* címmel kiállítást az 1960-1990 közötti amerikai és szovjet festészet gyűjteményből. A berlini Gropius Bauban a kurátorok tematikusan egymás mellé helyezték azokat a festményeket, amelyek a kétpólusú világrend idején teljesen más ideológiai rendszer hatása alatt készültek.¹⁰ Ezzel is megidéztek az atomkorszaknak is nevezett időszak idején készült műtárgyak által azt a globális konfliktust, amiről általában azt hitték az emberek, hogy már végérvényesen megszűnt. A kiállítás zárása után egy hónappal a világ újra polarizálódása ismét megkezdődött, mivel kitört az orosz-ukrán háború. Furcsa egybeesésként bizonyítva azt, hogy az addig egyértelmű béke időszaka inkább egy kegyelmi állapotnak tűnik, mint azt általában megszokhattuk. Ezek a történelmi tények igaz, hogy messzebbre mutatnak a jelen disszertáció keretein, de mai szemmel sajnos megkerülhetetlenek és a jövőbeni esztétikai és vizuális művészeti kutatásokhoz tartozó kiállítások fókuszába kerülhetnek. Ezért is kiemelten fontos, hogy megtörténjen a visszatekintés az elődök munkájára. 2023-ban *Robert Capa, a tudósító* címmel megnyílt a világ első, állandó Robert Capa életmű-kiállítása a budapesti Robert Capa Kortárs Fotográfiai Központ új kiállítóterében, mert aktualizálja a háborús sajtófotó kulturális jelentőségét.

⁹ „Entkontextualisierung und Überschreibung im visuellen Global Flow ist dessen bestandige Aneignung und Umnutzung in der zeitgenössischen Kunst.” Saját fordítás és értelmezés szerint az idézet így magyarázható: A globális méretű vizuális áramlatra jellemző a téma tárgyának a kontextusból való kiemelése és a folyamatos felülírás gyakorlata, ami a kortárs művészetben egy állandósult folyamatként jelenik meg. Gerhard Paul, *Bildermacht, Studien zur Visual History des 20. und 21. Jahrhunderts, Das Foto im Künstlerischen und weiteren publizistischen Diskurs*, 462 o.

¹⁰ „With this project we artistically depict a period characterized by global political events that have shaped our lives today in planetary fashion, making their impact visible everywhere and with abiding influence” Brigitte Franzen, *The Cool and the Cold –About the Conception of the Exhibition, in The Cool and Cold, Painting in the Usa and the USSR 1960-1990*, The Ludwig Collection, 2020, 100 o.

A disszertáció mottójaként a következő idézet szolgált: “To be an artist means to search, to find and look at these realities. To be an artist means to never look away.”

– Akira Kurosawa¹¹

Pécs, 2023.07.06.

Fekete Dénes

¹¹ Saját fordítás szerint az idézet szöveg magyarul: "Művésznnek lenni azt jelenti, hogy ezeket a valóságokat meg kell keresni, meg kell találni és meg kell vizsgálni. Művésznnek lenni azt jelenti, hogy soha nem szabad félrenézni." <https://minimalistquotes.com/akira-kurosawa-quote-249548/> (2023.07.06.)

Válogatott irodalomjegyzék:

Petrányi Zsolt (2017, szerk.) *Peace on Earth, Utópia referenciák, Várnai Gyula kiállítása*, Ludwig Múzeum, Budapest

Brenner János (2014, szerk.) *Szombathy Bálint, YU RETORIKA, Válogatás 45 év munkáiból*, Fórum Kiadó, Újvidék

Susan Sontag, (1999), *A fényképezésről*, Európa Kiadó, Budapest

Susan Sontag, (2004), *A szenvedés képei*, Európa Könyvkiadó, Budapest

Boris Groys, (2022), *A művészet ereje*, MMA Kiadó, Budapest

Gerhard Paul, (2013), *Bilder Macht, Studien zur Visuellen History des 20. und 21. Jahrhunderts*, Wallstein verlag, Göttingen

David Evans, (2009, szerk.) *Appropriation, Documents of Contemporary Art*, szerk. David Evans, Whitechapel Gallery, London, 2009

Brigitte Franzen (2020, szerk.) *The Cool and the Cold, Painting in the USA and the USSR, 1960-1990, The Ludwig Collection*, Walter König Buchhandlung, München

Fabényi Júlia, Popovics Viktória (2018, szerk) *Permanens forradalom. Mai ukrán képzőművészet*, Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum, Budapest

Szilágyi Gábor, *A fotóművészet története, A fényrajztól a holográfiáig*, 1982, Képzőművészeti Alap Kiadó Vállalata, Budapest

Stefan Römer, *Künstlerische Strategien des Fake, Kritik von Original und Fälschung*, 2001, Dumont, Köln

Joanna Burke (2017, szerk) *War and Art, A Visual History of Modern Conflict*, Reaction Books, London

Katona Anikó, Szarka Anita (2014, szerk.) *Képpé formált háború, Az első világháború nemzetközi képes emlékei az Országos Széchényi Könyvtárban*, Osiris Kiadó, Budapest

Richard Wheian, *Robert Capa at Work : This is War, 1936-1945*, Steidl/ICP 2007, Göttingen

Internetes hivatkozások:

A fotográfia fogalmának rövid leírása:

http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/MediaelmeletV2/iv11_a_fotografia_fogalma_cljai.html (2023.07.06.)

Jeniffer Dasal (2020) *How MoMA and the CIA Conspired to Use Unwitting Artists to Promote American Propaganda During the Cold War*

<https://news.artnet.com/art-world/artcurious-cia-art-excerpt-1909623> (2023.03.26.)

A Guernica Remakings program online publikáció formájában elérhető:

<http://guernicaremakings.com/about/> (2023.07.07.)

Walter Benjamin (1936/1980) *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában*

http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html (2023.03.26.)

Akira Kurosawa, idézet: <https://minimalistquotes.com/akira-kurosawa-quote-249490/> (2023.03.26.)

A Ludwig Múzeum *Permanens forradalom* című kiállítása nyerte el 2019-ben a Global Fine Art Award közönség díját:

<https://artportal.hu/magazin/a-ludwig-muzeum-kiallitasa-nyerte-a-global-fine-art-awards-kozonsegdijat/> (2023.07.06.)